

התפילה בכניסתו לבית המדרש

פתיחה
רשות או חובה?
שיטות הראשונים השונות
בית המדרש דווקא?
סיכום

פתיחה

משנה ברכות ד, ב:

רבי נחוניא בן הקנה היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפילה קצרה, אמרו לו מה מקום לתפילה זו, אמר להם בכניסתי אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי, וביציאתי אני נותן הודיה על חלקי.

ובגמ' שם (כח, ב):

תנו רבנן, בכניסתו מהו אומר? יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי, ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי, ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא, ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם. ביציאתו מהו אומר? מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים, אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים - אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים - אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת'!

1 לשון הירושלמי שונה מאד בשתי התפילות, גם בכניסתו וגם ביציאתו: 'בכניסתו מהו אומר, יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שלא אקפיד כנגד חברי ולא חברי יקפידו כנגדי, שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא, שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האסור, ונמצאתי מתבייש לעולם הזה ולעולם הבא. וביציאתו מהו אומר, מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות ולא נתת חלקי בבתי תרטיות ובבתי קרקסיות, שאני עמל והן עמלים, אני שוקד והן שוקדים, אני עמל לירש גן עדן והן עמלים לבאר שחת, שנאמר [תהילים טז, י] כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידיך לראות שחת', כבר כתבו רבים על ההבדלים בין נוסח הבבלי והירושלמי, ואכמ"ל. עוד יש להעיר, שבנוסח המקובל מוסיפים בסוף התפילה שאחרי הלימוד, אחרי האמירה 'הם יורדים לבאר שחת', את הפסוק-הקללה 'ואתה אלוקים תורידם לבאר שחת' וכו'; אולם אין לכאורה שום טעם ועניין לקלל את עמי הארץ שלא זכו ללמוד תורה, וגם התוספת הזו אינה מצויה לא בגמרא ולא ברמב"ם ולא בשא"ר, ואין ספק שהיא שירא דלישנא מהמשנה באבות (ה, יט) שבה מקוללים תלמידי בלעם הרשע היורדים לבאר שחת. וגם בזה אכמ"ל.

על המשנה עצמה יש לשאול מה באה לחדש, הרי תפילות רבות חיברו התנאים והאמוראים חוץ מתפילות החובה (עי' ברכות טז, ב והלאה), ומדוע הזכירו את תפילות בית המדרש כאן בפרק העוסק בדיני תפילות החובה? גם על לשון המשנה יש לשאול: אם דין באה המשנה להשמיענו - היה לה לומר שיש להתפלל בכניסה לבית המדרש, ולהוסיף את טעם הדין ואף את נוסח התפילות המובא להלן בגמרא, ומה הטעם לספר לנו מה נהג ר' נחוניה ומה שאלוהו תלמידיו ומה ענה להם? יתר על כן, אם היו מביאים את נוסח תפילתו לא היה מקום כלל לשאלת התלמידים!?

רשות או חובה?

לגבי עצם חיובה של התפילה, נחלקו הראשונים.

כתב הרמב"ם בפיה"מ (ברכות ד, ב):

וּשְׁתֵּי תְּפִילּוֹת אֵלוֹ חֻבָּה עַל כָּל מִי שֶׁנִּכְנַס לְבֵית הַמִּדְרָשׁ לְלִמּוּד, הלא תראה שלא אמר בכניסתו מה היה אומר, שמשמע שזה רק סיפור מה שהיה אומר ר' נחוניא בן הקנה ותהיה הרשות בידינו, אלא אמר בכניסתו מה הוא אומר, ר"ל אם נכנס הנכנס לבית המדרש מה הוא צריך לומר.

וכן פסק בהלכות ברכות (י, כג):

הנכנס לבית המדרש אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא אכשל בדבר הלכה וכו'.

וכן הובאה משנה זו ברי"ף⁴ וברא"ש⁵, וכן פסקוהו הטור והשו"ע (או"ח קי, ח) באותו לשון:

הנכנס לבית המדרש יתפלל שלא יארע תקלה על ידו ויאמר וכו'.

לעומתם, כתב הריטב"א (כת, ב ד"ה "מתניתין". הובא בשיטה מקובצת שם) בפירוש שאין זו תפילת חובה:

אידי דאיירי מעניין תפילה אייתי הא תפילה הכא, ולא נפקא לן מידי. ואשמועינן דמי שרוצה לומר הכי הרשות בידו.

2 ואם באמת תלמידיו לא שמעו את תפילתו ועל כן שאלוהו, למה זהו פרט חשוב כל כך שצריך להודיענו שהם לא הבינו מה התפלל ומה הסביר להם?

3 היינו הנכנס, לא רבי נחוניא דווקא.

4 ברכות יט, א.

5 ברכות ד, יב.

שיטות הראשונים השונות

שאלנו בתחילת הדברים מדוע הוזכרה תפילה זו בפרק תפילת השחר העוסק בתפילות החובה. לפי דברי הרמב"ם בפיה"מ תפילות אלו גם הן תפילות חובה, ולכן מצאו מקומם דווקא כאן. לפי דרכו אולי נוכל לבאר גם את לשון המשנה, ששאלוהו תלמידיו "מה מקום לתפילה זו". רש"י פירש: "מה טיבה", דהיינו מה תוכנה, ולא ברור מה מוסיפה שאלה זו, הרי תוכנה מבואר בנוסח התפילה עצמו, אז או שתזכיר המשנה את נוסח התפילה, או שתכתוב בקיצור שתפילת רבי נחוניה הייתה על לימודו, ומה צורך בשאלת התלמידים?

הגר"א בשנות אליהו לא פירש כך, אולי בגלל מה ששאלנו, אלא כך פירש: "מה מקום לתפילה זו - באיזה זמן נתפלל אותה". וכוונתו שבמשנה הקודמת בפרק רביעי עסקה המשנה בזמני התפילות, וגם במשנה זו שאלו התלמידים מתי זמנה. משום כך מתאימה משנה זו להיכתב דווקא פה, דהיינו תפילת חובה שיש לה זמן "בכניסתו לבית המדרש".

לפי זה יש לומר שיש לאומרה אף בשבת, למרות שאין אומרים תחנונים בשבת⁶, כיון שהיא תפילת חובה קבועה, כמו תפילות החובה האחרות⁷.

אך הקשו בראש יוסף⁸ ובערוה"ש⁹, שאם חובה היא מדוע עכשיו לא נוהגים לאומרה? ותירץ בערוה"ש: "ונראה משום דעכשיו הלומדים בבהמ"ד אינם מורים הוראות, והרב המורה יושב בביתו". ואפשר בזה להסביר את לשון המשנה, מדוע לא הורה להם רבי נחוניה לומר תפילה זו אלא רק התפלל אותה לעצמו, כיון שהוא עצמו היה מורה הוראות הלכה למעשה ותוכל לבוא תקלה על ידו ולכן התפלל, ותלמידיו לא היה להם צורך לאומרה.

לעומת זאת לשיטת הריטב"א שתפילות אלו הן רשות נשאלת עדיין השאלה מדוע טרחה המשנה להזכירן. וביאר החיד"א בפתח עיניים (ברכות שם):

דלהכי אייתי מאי דאמרו ליה ומה שהשיבם, ותני תנא הא מילתא בסגנון זה, לאשמועינן **דלא חיובא הוא**, דאילו הוי חיובא ר' נחוניא קדים ואמר להו.

ובתפארת ישראל (יכין ברכות ד, ב) הוסיף:

6 רמ"א או"ח תקפד, א ובמ"ב ס"ק ד.

7 ובהליכות שלמה תפילה יד, יא כתב שמותר לאומרה בשבת מטעם אחר, על פי שו"ע הרב רפח, ח שמותר בשבת לומר תחנונים שאינם על צורכי הגוף.

8 לבעל הפמ"ג, ברכות שם.

9 או"ח קי, טז.

נקט להך דינא הכא, משום שאחר גמר התפילה בביהכ"נ ראוי לילך לביהמ"ד. לפי זה באמת אין ראייה מזה שהובאה תפילה זו בפרק תפילת השחר, העוסק בתפילות החובה, שזו תפילת חובה, כי תפילה זו יש לה סיבה אחרת להיזכר דווקא פה - כי אף שהיא רשות זהו מקומה, לאחר התפילה, ומכלל זה נשמע שראוי להיכנס לבית המדרש אחר התפילה.

בית המדרש דווקא?

ניכר לכל מתבונן, שהתפילה שלפני הלימוד קשורה דוקא ללומד בחבורה. תוכן התפילה עוסק בלימוד עם חברים. על "ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חבריי" פירש רש"י - וישמחו חבריי על כשלוני¹⁰, וכן פירש את המשך התפילה "ולא יכשלו חבריי בדבר הלכה ואשמח בהם".

בפרישה (או"ח קי"ס ק ט) וכן בב"ח שם ובמהרש"א¹¹ הובא פירוש הפוך: וישמחו וכו'. מילתא באנפיה נפשיה הוא, תגרום שאומר דבר טוב והגון עד שישמחו בי חבריי על טוב שכלי.

אמנם בין לפירוש רש"י ובין לפירוש השני שהובא בפרישה, מכוונים הדברים דוקא ללומד עם אחרים, שהרי בלומד לבד אין חשש שילעגו לו על כישלונו, וגם אין מי שישמח בטוב שכלו.

גם לשון המשנה מורה כן, שמתפלל תפילה זו "כשנכנס לבית המדרש" דווקא, ובלשון זו העתיקה הרמב"ם¹² והטור והשו"ע¹³, ולא נקטו המשנה והפוסקים שזו תפילה "כשנכנס ללמוד".

גם מלשון הירושלמי נראה בצורה מובהקת שעניינה של תפילה זו הוא על הלומד בחבורה, וגם נאמרת היא בלשון רבים:

שלא אקפיד כנגד חברי ולא חברי יקפידו כנגדי, שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא, שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האסור.

לפי זה נראה, שאין המקום קובע, דהיינו בית המדרש, אלא הלימוד בחבורה הוא העיקר בתפילה זו, ובדרך כלל בית המדרש הוא מקום הלימוד בחבורה. וכן הובא

10 והתימה בדבריו גדולה כמובן, ועי' במהר"ץ חיות, ובהערות הגריש"א ברכות כאן בשם החת"ס בביאור דברי רש"י.

11 ח"א ברכות שם.

12 הל' ברכות י, כג.

13 קי, ת.

בכף החיים¹⁴ בשם האריז"ל בשער המצוות, שכשהיה לומד עם בני החבורה אפילו בביתו היה אומר תפילה זו.

אך לפי זה לא מובנים לכאורה דברי הט"ז¹⁵:

נראה לי **דהוא הדין במי שישב ללמוד אפילו ביחידות**, ובפרט במי שהגיע להוראה. ויש לומר נוסחא אחת קצרה כוללת הרבה וזו היא: יר"מ או"א שתאיר עיני במאור תורתך ותצילני מכל מכשול וטעות הן בדיני איסור והיתר הן בדיני ממונות הן בהוראה הן בלימוד גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך ומה ששגיתי כבר העמידני על האמת ואל תצל מפני דבר אמת עד מאד כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה.

ובמיוחד קשה, איך מעדיף הט"ז נוסח אחר משלו על נוסח שתיקן התנא רבי נחמיה בן הקנה, ובפרט אם תפילה זו היא חובה.

ובביאור הדברים צריך להקדים, שלכאורה תכלית תפילה זו לא ברורה. אם עניינה הוא תפילה על לימוד תורה¹⁶, למה דוקא על לימודו תיקנו להתפלל, ולא תיקנו להתפלל על שאר המצוות שהאדם מקיים ועל שאר הדברים שהוא עוסק בהן. ואם תכליתה אינו לימודו בדווקא, אלא שעל כל דבר שהאדם עוסק בו ראוי להתפלל עליו, כדברי המאירי (ברכות כח, ב ד"ה "אמר המאירי"):

הורה בזה שאדם צריך לחדש תפילה על כל דבר שהוא רואה בעצמו שהוא צריך בו לעזר אלוקים, ואז יתמיד מחשבתו בעבודת השם.

אם כן, למה לא שמענו שבשאר מצוות תיקנו תפילה זו? ואם בגלל שאין תפילה זו חובה, כדברי הריטב"א שהובא לעיל, מדוע הוזכרה תפילה זו במשנה ובגמרא, הרי תפילות רבות תיקנו התנאים שלא הוזכרו במשנה!

וצריך לומר שמכאן סובר הט"ז שמהמשנה למדנו עיקרון שהלומד צריך להתפלל בדווקא על לימודו, כיון שממנו יוצאות הוראות למעשה, ואם יטעה בדבר הלכה יבוא לטעות גם בדבר איסור והיתר ותצא תקלה מתחת ידו. ואם כן אין הבדל אם לומד בבית המדרש או בביתו, ברבים או אפילו ביחיד, כל שלימודו מכוון להוראת הלכה למעשה. אמנם בדרך כלל הלומד לאסוקיה שמעתתא אליבא דהלכתא לומד בחבורה ובבית מדרש, ועל כן בלשון זו נקטה המשנה, אך לא בית המדרש הוא הגורם אלא הוראת ההלכה היא הגורמת. אך כמובן שיש לשנות בנוסח התפילה שינויים נצרכים כדי להתאימה לצורכו, שהרי אין להתפלל על חבריו שישמחו בלימודו (לטובה או

14 שם ס"ק ס.

15 שם ס"ק ח.

16 ובפרט לראשונים שהיא חובה.

לרעה) כאשר אינו לומד עמם בחבורה אלא שהוא לומד עתה לבדו.

וכן פירש בתוספות הרא"ש¹⁷:

שלא תארע תקלה על ידי. שלא יטעו תלמידי בדברי לעשות מעשה שלא כהלכה.

סיוע לכך יש מלשון הטור והשו"ע שהובא לעיל:

הנכנס לבית המדרש יתפלל שלא יארע תקלה על ידו ויאמר וכו'.

דהיינו, שזו תכליתה של התפילה הזו, שלא תארע תקלה על ידו ע"י הוראת טעות¹⁸. על פי זה כתב ערוה"ש (ק"י, טז) שבזמן הזה שהלומדים בבית המדרש אינם לומדים לאסוקיה שמעתתא אליבא דהלכתא, לא שייכת בהם כ"כ תפילה זו, וכפי שהתבאר לעיל. לפי דבריו יוצא שגם מורה הוראות העוסק בתורה לעצמו, וכעת אינו עוסק בפסיקה או בלימוד הלכה למעשה, אינו אומר תפילה זו¹⁹.

אך ניתן גם לומר שלדעת הט"ז קיימות שתי רמות חיוב באמירתה. המשנה אכן עוסקת בלימוד ברבים וכנ"ל, ודברי הט"ז עוסקים בלימוד יחידי שאינו ברמת חיוב כמו דין המשנה, אלא מוסיפים עליה. וכן נראה בערוה"ש (שם יז):

אמנם גם במי שיושב ביחידות, ובפרט כשהוא מורה הוראות, כתבו שנוון שיאמר יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתאיר עיני במאור תורתך.

דהיינו שלדעת בעל ערוה"ש דברי הט"ז נאמרו בנוסף לדין המשנה והגמרא, ואינם פירוש לדברי הגמרא.

אמנם מסתימת כל הראשונים והפוסקים, משמע שאין תפילה זו תלויה בהוראת הוראות דווקא, אלא שכל הלומד בבית המדרש או בחבורה אומר כך.

יתכן שתהיה נפ"מ בין השיטות במקרה שיצא מבית המדרש ואח"כ שב אליו, אם צריך לשוב ולהתפלל את התפילה שלפני הלימוד: אם תפילה זו תלויה בלימודו הלכה למעשה ולא במקום לימודו, אם יצא וחזר לכאורה אינו צריך להתפלל מחדש כל עוד לא הפסיק לגמרי מלימודו, אך אם התפילה היא על הלימוד בחבורה, שמא צריך כל פעם ופעם שנכנס לבית המדרש לומר אותה שוב. למעשה מסתבר שלכל הדעות מספיק לאומרה פעם אחת ביום עבור כל היום, וכן משמע במג"א.

17 ברכות שם ד"ה "שלא".

18 וע"י בספר חפץ ה' (לרבינו אוה"ח הק') ברכות שם במה שביאר על דרך זו כל חלק מתפילה זו.

19 אמנם בתפילה של הט"ז, המובאת לעיל, יש התייחסות גם ללומד לעצמו - "הן בלימוד", וביאר דבריו שם הפרמ"ג במשב"ז "ובלימוד אפילו אינו נוגע לדינא". לפי זה תפילה זו שייכת אף ללומדים שאינם עוסקים בהוראת הלכה למעשה, ולא יועיל להם תירוצו של הערוה"ש. אך ראה לקמן שתפילת הט"ז אינה חיובא ממש.

לגבי תפילה שאחר הלימוד, כתב המג"א ס"ק טז שאומרה בערב, ומשמע אף שכבר יצא מבית המדרש ופסק מלימודו קודם. וא"כ גם תפילה שקודם לימודו, אינה שייכת דווקא לרגע מסויים בו מתחיל ללמוד אלא לתחילת יומו של האדם. ושמא אין ראייה מתפילה שאחר הלימוד, שהיא הודאה יותר כוללת על חלקו של האדם הלומד, ולא דווקא על מה שלמד השתא, שהיא אין צורך לאומרה דווקא בסמיכות ללימוד. אך המג"א שם הביא בשם האר"י שהיה אומרה בכל בוקר, ולא ברורה כוונתו, הרי ודאי היה האר"י ללומד כל בוקר. אלא כנראה בא המג"א לומר שאין התפילה תלויה בזמן שבו מתחיל ללמוד אלא בתחילת היום, וכמו שכתבנו, שמתפלל תפילות אלו בבוקר ובערב, ולא בכל פעם שנכנס ויוצא מבית המדרש.

סיכום

- א. נחלקו הראשונים האם תפילות בית המדרש הן חובה או רשות, ומלשון השו"ע משמע שהן חובה.
- ב. עיקר תכליתה של תפילה זו היא שלא נכשל בהוראת הלכה.
- ג. הלומד בביתו ולא בבית המדרש יתפלל גם הוא, אך בנוסח אחר המותאם לכך.
- ד. הלומד לא לשם הוראת הלכה למעשה אינו חייב בתפילה זו, אך ראוי שיאמרה. ואם יושב בבית המדרש או לומד בחבורה צריך לאומרה.
- ה. גם בשבת יש להתפלל תפילה זו.
- ו. היוצא מבית המדרש באמצע היום או שפוסק מלימודו אינו חייב להתפלל שוב כשחוזר.
- ז. לדברי המאירי יש ללמוד מתפילה זו על כל דבר שעוסק בו, שראוי שיתפלל עליו לסייעתא דשמיא.

גיליון זה של 'המעין'

מוקדש לע"נ אמו של ראש ישיבת שעלבים וחבר מערכת 'המעין'

הרב מיכאל הכהן ימר שליט"א

מרת בילא רחל ימר ע"ה

בת הרב חיים רקובר זצ"ל

כ"ו תשרי תר"ף - י"ז מרחשון תש"ף

על מצבתה נכתב:

אצילה, מסורה, ישרת דרך, אשת חיל

המקום ינחם את כל המשפחה בנחמות ציון וירושלים

תנצב"ה

ישיבת שעלבים
YESHIVAT SHAALVIM

מכון שלמה אמן
מכון מחקר תורני